

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ Դ. ՀԱՏՈՐԻ Բ. ԳԻՐԲԷՆ

3482. ԽՈՐԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՀԸ

Ս. Էջմիածնի իր բնակարանին մէջ 1938 ապրիլ 6ի լույս 6ի գիշերը խորհրդաւոր պայմաններու ներքեւ յանկարծական մահուամբ կը վախճանէր Խորէն Ա. ամենայն հայոց կաթողիկոսը՝ 95 տարեկանին (ԵԴՁ. 17): Մայր Աթոռայ տեղակալ Գէորգ արքեպիսկոպոս Զէօրեքճեանն ապրիլ 11ի առաւօտուն ասացուած անթուակիր հետադիր մը՝ ուղղեալ Երուսաղէմի հայոց Թորգոմ պատրիարք Գուշակեանին, կը հաղորդէր յանկարծական վախճանումը ամենայն հայոց կաթողիկոս Խորէն Ա. Մուսաբէգեանի՝ պատահած «արտի կաթողածից»: Հետագիւրջ ոչ միայն թուական չունէր, այլ նաեւ չէր յիշեր կաթողիկոսի մահուան օրն ու ժամը, որուն հետեանքով Թորգոմ պատրիարք կ'ենթադրէր որ կաթողիկոսը վախճանած պիտի ըլլար նախորդ օրը՝ ապրիլ 10ին: Հետագիւրջ՝ շատ հակիրճ, լստին տատկեով եւ հայերէն բառերով, հետեանքին էր. «Էլ չտով յայտնեմ թէ Խորէն կաթողիկոս ի Տէր հանգեաւ արտի կաթողածից. խնդրեմ տնօրինեց պատշաճը (հաղորդեալ) բոլոր տեղերին: Տեղակալ Գէորգ արքեպիսկոպոս» (38.ՍԻՌ.138): Անակնալ գլոյժէն ազդուած, պատրիարքը իր ձօտ կը կանչէր Ս. Աթոռայ Մեղրոյ Նշանեան եւ Մկրտիչ Աղաւառնի արքեպիսկոպոսները, մայր տաճարին մէծ զանգը հնչեցնել կուտար, ծառայեցնելով միաբանութեան մեծ սուգը, եւ նոյն երեկոյ Ս. Յակոբեանց մայր տաճարին մէջ կը կատարէր առաջին հոգեհանգիստը: Պատրիարքը շուտով երեսուն հետագիրներ կը յղէր

սփրոքի բոլոր թեմակալ առաջնորդներուն, հովիտներուն, Հ. Բ. Ը. Միութեան, եւ ազգային բարեգար Գալուստ Կիւպէնկեանին: Առանձին հետագիրներով ալ լուրը կը հաղորդէր Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան (Ա.Ն.Դ.): Յաջորդ հետագիրք Թորգոմ պատրիարք Փրանսիոյն լեզուով փութացուց Էջմիածին, տեղակալ Գէորգ արքեպիսկոպոսին, հետեանք բովանդակութեամբ. «Ընկճուած ենք տխուր լուրէն՝ զգացուած արտի խորին ցաւակցութիւններ կ'աղօթենք Ս. Եկեղեցոյ համար. յի ենք յուսով թէ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը կը տնօրինէ կարեւորը ի հոգածութիւն Մայր Աթոռայ. կը ապստանք մանրամասնութեանց հաղորդեցինք բոլոր թեմերուն» (Ա.Ն.Դ.): Ի պատասխան պատրիարքի ուղղած առաջին հետագրին, սփրոքի բոլոր թեմերէն հետագրաւ պատասխանած են իրեն, ցաւակցական զգացումներ յայտնելով: «Սիւն»ի մէջ յիշուած են բոլորը յանուանէ (Ա.Ն.Դ.): Մայր Աթոռայ նուիրակ Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեան այր օրերուն Միացեալ Նահանգներ կը գտնուէր, որուն ուղղակի Էջմիածնէն չէր հեռացրած, «յանկարծական յուզում ինսուլով եւ Մամրիք եպիսկոպոս Գալֆայեանէ խնդրելով որ զգուշութեամբ իմացնէ» (Ա.Ն.Դ.): Երուսաղէմ եւ սփրոք ի զուր պատեցին վախճանեալ կաթողիկոսի յուզարկաւորութեան կարգադրութեանց մանրամասնութիւնները լսելու համար: Լման ամառ ու կէս անց, մայիս 24

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

Թուակիր, Մայր Աթոռին երուսաղէմ կը հանէր սուսջին թղթակիրութիւնը յանուն Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին, ստորագրուած տեղակալ Գէորգ եւ անդամ Արսէն արքեպիսկոպոսնոսէն ուր, այսքան ուշ, կը ճշդուէր կաթողիկոսի մահուան ստույգ թուականը «Ասորիկ լոյս Յի պիշեղը» (ԱՆԴ 249), եւ ոչ թէ ապրիլ 10, ինչպէս կ'ենթադրէր Թորգոմ պատրիարք: Նամակը շատ անորոշ ակնարկով յայտնած էր թէ «Մատուցուեցաւ հանդիսաւոր Ս. Պատարագ եւ կատարուեցաւ հանդուցեալի օծումը եւ թաղումը», առանց թուական տալու եւ թաղման տեղը յայտնելու: Ասոնց փոխարէն պիղը կը հաստատէր թէ կաթողիկոսի մահուան օրը երեւանէն բժիշկներ իջմամբին պալով «մանրագ նին քննութիւնից յետոյ յայտարարեցին թէ հանգուցեալ հայրապետի մահը տեղի է ունեցել սրտի կաթմածից», եւ թէ բժիշկները «առդամահատեցին հանգուցեալին դին, որով վախճանապէս հաստատուեցաւ թէ Խորէն Ա. կաթողիկոսի մահը Հետեւանք է եղել սրտի կաթմածի» (ԱՆԴ): Շնորհակալական պատշաճ խօսքերէ ետք, նամակը կը փակուէր յոյս յայտնելով որ շուտով ազգային-եկեղեցական ժողովը կը գումարուէր իջմամբնի մէջ՝ ընտրելու համար նոր կաթողիկոս, որուն համար ալ «Խորհրդային Հայաստանի հանրապետութեան քարեհան վերաբերմունքը հաստատուն գրաւական» կը նկատուէր: Հուսկ ուրեմն կը յիշեցուէր նաեւ որ 1936 ապրիլ 18ի Հայրապետական կոնգրակով, հանգուցեալ Խորէն Ա. ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղակալ նշանակուած էր Գէորգ արքեպիսկոպոս Ձօրեքճեան, ներկայեղով նաեւ յիշեալ կոնգրակին պատճենը (ԱՆԴ 250): Այս վերջին կէտը կրկնութիւնն էր ապրիլ 23 թուակիր Հետագրին զոր իջմամբին յղած էր Երուսաղէմ եւ անոր միջոցաւ ալ տիկուքի նուիրապետական պիտուեցուն եւ թեմեթուն (ԱՆԴ 139): Հայածանքի այդ տարինեթուն յայտնի չէր եւ ասկայն Հետագային կառմած չմաց որ Խորէն կաթողիկոսի մահը մաս կը

կազմէր Խորհրդային Միութեան մէջ գոյութիւն ունեցող համատարած վասնային եւ եկեղեցիներու ու հոգեւորականներու գէմ տարուած անգութ հայածանքին: Հայրի լոյս որ հայ եւ օտար հոգեւորականներ արտորած էին ու շատեր ալ դատադատար նուստակուած: Հայաստանի պետութիւնը եւս, հլու հրատակ կեդրոնի հակակրօն քաղաքականութեան, պիտի կատարէր իրեն վրայ ինքած բաժինը, փակելով հայ եկեղեցիները եւ ցրուելով անոնց հովիւները: Ընդհանուր այս հեռանկարին մէջ դառնութեամբ կարելի էր տեսնել ու նշննակ հաստատել որ հայոց հոգեւոր պետը վախճանած էր տարօրինակ եւ խորհրդաւոր պայմաններու ներքեւ, իսկ ինչպէս հետագային միայն կարելի եղաւ վկայութիւններ լսել ականատես անձերէ, հէք հայրապետը բուն ինքզնումս, եղած էր իր առանձնատնեակը մտած մարդոց ձեռքով, եւ ոչ թէ մեռած «արտի կաթմածից»: Մեր վերեւ պատմած տուեալներէն դատելով նշննակ, կը տեսնենք թէ որքան անյարիր եւ տարտամ եղած են սուսջին տեղեկութիւնները, երբ անթուակիր, բոլորովին անորոշ եւ տարապայմանօրէն ուշացած լուրերը կը մատնէին կատարուած անկուր ոճիրը, ու Մայր Աթոռ լուեկայն կ'ուզէր սահիլ ու անցնիլ կատարուած եղեւնադրծութեան վրայէն, անշուշտ հակնայի պատճառներով: Այդ նոյն օրեթուն ո'չ որ պիտի համարձակէր ձայն քարձոցանկ Ստալինի բառնադրութեան գէմ, երբ ամէն կողմ ժողովուրդը արաստիի եւ արքորի մատուած էր: Հարկ էր փակել հարցը առանց մանրամասնութիւնները զննելու, որպէսզի Մայր Աթոռը կարենար գէթ պահել իր ստակական գոյութիւնը տրուած սարսափիկ պայմաններուն տակ: Առանջին կառմածողը եղած էր նոյն ինքն Թորգոմ պատրիարք որ ի զուր արասեց որ նոր Հետագրով կը ծանուցուէր կաթողիկոսի յուղարկաւորութեան օրը, որուն պատճառաւ ալ ենթադրարար ապրիլ 18ի շարաքթ օր կատարել կուտար հոգեհանգստեան պատարագը

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

Ս. Թալրեանց մայր տաճարին մէջ, խորհեով որ նոյն օրն ալ պիտի կատարուէր թաղումը Ս. Էջմիածնի մայր տաճարին մէջ (38. ՍԻՌ.139): Օրուան հանդիսաւոր պատարագին ներքայ կ'ըլլային պետական անձինք, օտար յարաւտանութեանց պետեր եւ հիպատոսներ, որոնց պատկառելի ջանքեր յանդանէ կը տեսնուի «Սիւն»ի մէջ (ԱՆԴ): Մինչդեռ Երուսաղէմի մէջ «ամէն ինչ եղաւ մեծաւոր եւ տպաւորիչ, եւ հոգեհանգիստի պահուն ամէնուն արդու եքստ լուրջաւ մոմերէն» սեւ շղարշով ժողովուրդաւ» (ԱՆԴ), անոյին Մայր Աթոռի մէջ չէր կատարուէր նոյնիսկ կատանական պահանջն ու յետին քահանայի մը վերջին օժման կարգը, ինչպէս յետոյ կը հաստատուէր: Թողորմ պատգիարք չէր ծածկէր իր կամարներ երբ կ'ըսէր թէ «չենք գիտեր նոյնիսկ թէ երբ կատարուեցաւ իր յուրարկարդութիւնը, որուն մասին՝ հակառակ տոմարութեան՝ լուծած էր գլխաւոր հետապիղը», հայցականի տակ դնելով անոր պատճառը եւ լուեկայն մեղադրելով Գեղարքայն Հոգեւոր խորհուրդը, որ ձառնեւ եւ միջոց չունենալով» իրեն թողած էր գոյժը «ընդ ամենայն կողման հայոցու պարտականութիւնը» (ԱՆԴ 134): Պատրիարքը իր «Մեծ Սուգը» խմբադասականը կը փակէր ներքին տուր գաղտնութեամբ մը, կուսակով Հայրապետին կեանքին դէմ եւ մուծին մէջ գործուած խորհրդարարութեան մը, հանգուցեալը վերաձայնելով «Սուրբ Հայրապետ»: Նախնական կամարները միացին թաղուն մինչեւ հետագայ տարիներուն, երբ քաղաքական միջոցաւորութեան մը շնորհիւ մեղմացաւ Սուրբի մահէն ետք, ու անկանաւոր վերանորոգման գաղտնորէն խօսիչ ու յայտնի դարձնել խմբական, կամ լուծաւ շատ հաւանական պատճառները խորհին կաթողիկոսի մահուն: Երբեք վարձաներէն առաջինը կաթողիկոսին յանձնարման ըլլալն էր, որ չդիմանալով բռնութեանց եւ պետական պահանջներուն, ըստ որոնց երբ պետական անձինք Էջմիածնի գաղով կաթողիկոսէն բռնի

բանալիներ կը պահանջէին գանձատան իրեղէնները տանելու համար, դարձած էր ջղագրգիռ: Այս վարձածը կը հիմնուէր Գեղարքայն Հոգեւոր խորհուրդի ապրիլ 8 թուակիր պաշտօնագրին վրայ, ստորագրուած Արսէն արքեպիսկոպոսէն (ՎԱԻ.327.) ուր կ'ըսէր թէ կաթողիկոսը «վերջին տան օրուայ ընթացքում» կը գանգատէր իր արտի անկանուն գործունէութենէն, եւ սակայն «միշտ հրաժարուեց բժշկական օգնութեան դիմել» յուսալով որ «ցտերն անցողական են, քանի որ այլ անգամներ չէ պատահել»: Ըստ նոյն պաշտօնագրին, մահը արտի կաթողիկոսի հետեւեալ եղած է, ինչ որ դիտողներէն ալ «սպաւորեց», որուն ձանձամբ ներքայ» եղեր է Արսէն արքայան իբր անդամ խորհուրդին (ԱՆԴ): Իսկ երկրորդը, որ անկի ճշմարտացի է քան թէ ենթադրական, այն է որ կաթողիկոսը բռնութեամբ խեղդամահ ըրած են իր քանակականին մէջ: Վերեւ յիշուած չափի Գեղարք միայուն պաշտպանն էր խորհին կաթողիկոսին, որուն թոյլ տուութեամբ միայն այցելողներ կաթողիկոսին մօտ կ'երթային: Ժամանակակից վերանորոգման պատմաբան հաստատեց, 1938 ապրիլ 4-ի երեքշաբթի Ս. Էջմիածնի վանքը կը մտնեն երեք անձանքներ, անոնցմէ մին կին մը Փեղաղ անունով, ու պարտագին կը մօտենան Գեղարքին որ պարտէզն էր ու չորցած ճիւղերը կը հաւաքէր: Անոնց մտածումն էր վաւերէն հետեւնել Գեղարք ու անձնարձակ մտնել կաթողիկոսին ստանձնաւեանը: Սկիզբը չեն յաջողիր: Գեղարք մտահոգ կը մտնէ կաթողիկոսին սենեակը, թէյ կը տապաւնէր ու կը մեկնէ, ինքնիքն ըսելով՝ «Թէեւ վեհա սենեակաց դուրս եկայ ծախի նախագահացումով, բայց երբեք մտքովս չանցաւ որ վեհապետին վերջին անգամ եմ տեսնում» (91.ԵԶԵ.Կ.36): Շուտով կ'երթայ միայն Մատթէոս վարդապետ Աճեմեանի մօտ որ նոյնպէս կաթողիկոսին մօտն էր միշտ եւ անոր գրուցակիցը: Ինք եւս ըսած է Գեղարքին

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՌԱՏԲԷԳԵԱՆ

որ նոյն անձանքի մարդիկը սպառնացած են իրեն որ կաթողիկոսին մօտ չեղծայ: «Դեռ մէկ օր էլ չէր անցել», կ'ըսէր Գեղամ, «որ լուր տարածուեց թէ կաթողիկոսը մահացել է» (ԱՆԴ): Գեղամ կը փութայ կաթողիկոսին մօտ ու զինք մեռած կը գտնէ անկողնին մէջ, իր մօտն ունենալով Մատթէոս վարդապետը, որ «գլուխը դրած կաթողիկոսի կրծքին, ոչ տղամարդալայել Հեծեծանքով ողորմէր նրա մահը» (ԱՆԴ): Հոն չէին ո'չ տեղակայ Գեղորդ արքեպիսկոպոս եւ ո'չ ալ Գեղազոյն Հոգեւոր Խորհուրդի եպիսկոպոսներէն մին կամ միւր: Տեղակայ Գեղորդ արքեպիսկոպոս «իրեն Հասապնդունիից խոյս տալու Համար թարնուել էր մեր մեծ բանաստեղծ Աւետիք խաճակեանի՝ Ղուկասեան փողոցի վրայ գտնուող բնակարանի նկուղում» (ԱՆԴ. 37): Գեղամի վկայութեամբ, երբ ինք կաթողիկոսին սենեակէն դէպի մեծ դահլիճ կ'անցնէր, Հոն կը նշմարէր. եկեղեցական լարերու կոտորածները, զարմանալով որ ինչու անոնք Հոն մնացել են: Գեղամ իրեն պարզօր Համարեց կաթողիկոսի մարմինը լուսւոյ, մաքուր զգեստներով ու նաեւ «Հոգեւոր զգեստներով» պատել ու Հանգչեցնել վայն դազաղի մէջ: Եւ սակայն «զողացնելու ժամանակ մարմնական վնասուածքներն չտեսայ, միայն դէմքն էր կապտած, եւ վզի շուրջ՝ մաշկի վրայ երկարաւուն շերտ-շերտ կապտաւուն Հեռքեր կային, իսկ Հեռքերի տակ՝ արեան մանր բծեր» (ԱՆԴ): Պահ մը ետք ներս կը մտնէր Գեղազոյն Հոգեւոր Խորհուրդի անդամ ու կաթողիկոսի անձնական բժիշկը՝ Հայկ Նիխազարեան «որ պատահաբար լսելով Վեհափառի մահը, Երեւանից վեր էր Մայր Աթոռ»։ Ուշադրութեամբ նայելով Հանգուցեալին, կատարեց Հարկ եղած քննութիւնը, «եւ Հատաչելով՝ ցածր ձայնով ասաց կամբ «չկայ, կաթողիկոսին խեղդել են» (ԱՆԴ): Խորէն կաթողիկոս իր վերջին նամակը գրած է 11 մարտ թուականով՝ ուղեւ Նիւ Եորքի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան, ի պատաս-

խան վերջնայ յղած սրտագին շնորհանուրով ինքեան, Վարդանանց տօնի նախօրէին, կաթողիկոսի անուամբ ու թխան տօնին առիթով: Իր այդ նամակին մէջ կաթողիկոսը յատկապէս կը յիշէր իր նախնայ՝ Գարեգին արքեպիսկոպոս «որ սրբութեամբ կատարելով իր նախնային պարտաւորումներն, միախառնուեալ է Սեր ժողովրդին իր Հոգեւունջ քաղող նկրտով» (ԱՆԴ. 326):

3483. ՄԱՀԷՆ ԵՏԲ

Խորէն կաթողիկոսի անանկալ մահէն ետք Գեղազոյն Հոյեւոր Խորհուրդի եկեղեցականները Հապճեպ Հայոցապետութիւններով կը տեղեկացնէին Գեղորդ արքեպիսկոպոսի տեղակալութեան մասին, այդ ձևով Մայր Աթոռի Հոյեւոր վեկին իշխողութիւնը փոխանցած ցուցնելով Հայ Եկեղեցւոյ թեմերուն: Տեղեկային ուղղակի կրօնավոր որպէս կտակ կը մնար անյայտ մինչեւ նշանակեալին Մայր Աթոռ վերադարձը, երբ ան կ'իմանար կրօնավոր մասին թէ ինք նշանակուած էր ամենայն Հոյեւոր կաթողիկոսի տեղակալ (ԵՄԸ. 18): Գեղազոյն Խորհուրդի Ապրիլ 19ի պաշտօնագրէն կը Համարուի որ կաթողիկոսի մահէն անմիջապէս ետք Աթոռի արքեպիսկոպոս պատման անձեռն չեալ փոխանակային սենեակը մօտո՞ւ են ու կեանքն անձամբ իր մօտ պահած է կրօնավոր դայն յանձնելու Համար իր ակաբը, ու զայն յանձնած է Գեղորդ արքեպիսկոպոսին անոր Մայր Աթոռ վերադարձին՝ ուր ան կ'ըսէր «Հայրապետի մահուան առթիւ անհրաժեշտ Հետազոտական տեղեկութիւններն անելու» (ԱՆԴ. 328): Կաթողիկոսի թաղման դժբախտ պարագան երեւան կ'իջէ Հատապաշտ սուրբաներուն միայն, եւ ըստ տրուած վրայութեանց Խորէն Ա. ի թաղման յատուկ աւանդական

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

սրբաբոլոր թիւ ննկը չէն կտաւորած, մանաւանդ որ, ինչպէս ակնարկեցինք վերջ, տեղակայն իսկ անձամբ բացառաւ էր այդ օրերուն Մայր Աթոռէն, իբր թէ պաշտօնով Լենինական եւ Թիֆլիս մեկնած (ԵՐԶ-48), եւ տալիս իրականին մէջ թաքնուած կը մտար Երեւանի մէջ, իսկ տալով իրեն դէմ եւս եղած Հայածանքէն (91.ԵԶԵ.Է-37): Երբ Մայր Աթոռի մէջ ո՛չ տեղակալ կար եւ ո՛չ ալ եպիսկոպոս՝ կաթողիկոսի մատնան վաղորդայնին, ինչպէս կարելի պիտի ըլլար կանոնական կարգով եւ պատարագի մատուցմամբ վերջին օծումը կատարել Հանգեցեալին ու թաղել զայն Նախկին Հայրապետներու չարքին՝ մայր տաճարի զանգակարանն կողքին: Հայածանքի այդ օրերուն կը մտար պարզօրէն վերցնել կաթողիկոսին մարմինը եւ Հապճեպ, պատահական անձերու ձեռքով, թաղել անշնան տեղ մը: Ինչպէս գրած է Հետագային ականատեսներէ լսած պատմադիրը, «անաբոսաբար, շատ քիչ մարդկանց ներկայութեամբ, մեծ մասամբ պատանւեցի, թաղում են Ար. Հովհաննէս Եկեղեցու մօտ գտնուող Համայնական գերեզմանոցում» (ԱՆԴ 36): 1943ին տեղակալ Գէորգ արքեպիսկոպոսի կարգադրութեամբ կարելի կ'ըլլայ Որդին կաթողիկոսի անխնայեղ տեղափոխել Ս. Գայեանի վանքի Հովանիին ներքեւ ու թաղել կաթողիկոսներու յատուկ դամբարանին մէջ՝ չիմարար մըն ալ զետեղելով վրան: Կաթողիկոսի մատնան օրերուն տեղակալ Գէորգ արքեպիսկոպոսի Երեւան սպասարանը տալիսներ ետք միայն յայտնի եղաւ բանատեղծ Աւետիք Խասակեանի կողմ Սոֆիայի վկայութեամբ: Տիկին Աւետիքեան յայտնած է Հարցնելով, որ ժամի դուք գիտէ՞ք որ լուսաւորի Որդին Ա. կաթողիկոսի մատնան օրերին Գէորգ սրբազանը թաքնուած էր մեր բնակարանում, ուր մնաց մէկ ու կէս ամիս» (ԱՆԴ 37): Բազմիցով իր յիշողութեան ծրարը, Սոֆիա ըսած է թէ դաժան էին այդ օրերը 1938 տարւոյն, երբ մտաւորականներ եւ գրողներ չարքով կը

ձերբակալուէին ու բանտ կը տարուէին: Կարգը պիտի դարձաւ իր ամուսնուն՝ Աւետիք Խասակեանի որ մտահոգ իր կնոջ կը զգուշացնէր, ըսելով «Զե՛ն տեսնում ինչ է կատարում գրողների հետ, մի օր էլ ինձ են տանելու» (ԱՆԴ): Գիշեր մը Խասակեաններու դուռը կը զարնուէր: Սոֆիա դուռով եւ վախով կը մօտենար դրան, կը բանար ու կը տեսնէր բնակարանի սեմին Գէորգ արքեպիսկոպոս Զօրեքեանն որ մտահոգ կ'ըսէր տիկնոջ «որ Հաստատ տեղեկութիւն ունի, որ ուզում են իրեն բանտարկել»: Աւետիք Խասակեան անկողնէն ելելով կը Հանդարտեցնէր սրբազանը ու կը թեկադէր իրենց մօտ մնալ ատեն մը, «որքան կը ցանկանաս, քանի ես տանն եմ, քեզ ոչ մի բան չի պատահի» (ԱՆԴ): Այս կերպ կը բացատրուէր Գէորգ սրբազանի էջմիածին չգտնուող երբ Որդին կաթողիկոս յանձնարած կը վախճանէր ու թաղման կարգը Հարկ էր կատարել: Երբ իր թաքստոցէն մէկ ու կէս ամիս ետք Մայր Աթոռ վերադարձաւ, տեղակալը ձեռնարկեց շատ բարդ եւ զգալուն իր դործին «պարօքի եւ պարտականութեան ամենատարբեր գիտակցութեամբ» (ԵՐԶ-48): 1940ի զարնան դարձեալ միայն Հետապնդել տեղակալը, երբ օր մը Երեւանէն երեք պետական անձեր մայր Աթոռ եկան, վեհարան տան ու ներկայացան Գէորգ տեղակալին (91.ԵԶԵ.Է-24): Խօսակցութեան Հազիւ արեւած, մին անոնցմէ կոպտօրէն առաջարկած է տեղակալին Հրաժարել էջմիածին բնակելէ, «Ինչ ո՛ւ Նստել եւ այս չորս պատեղի մէջ», ըսելով եւ առաջարկելով որ Երեւան փոխադրուի, Հոն մնալուն բնակութիւն Հաստատել որպէս դառապիտ եղած յատկեան կամ Հայադատութեան: Իր կողմից պատասխանով տեղակալը ըսած է վճռաբար թէ իր եպիսկոպոսական ուխտը չէր դադար, եւ երդմնագան ըլլալով իր անժողով չէր լքել: Դժուարին օրերը յաղթահարելով, տարի մը անց, 1941ին տեղակալը կը յաջողէր ազգային-եկեղեցական ժողովի Հրաւիր ուղղել

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԷԳԵԱՆ

կաթմողիկության ընտրություն կատարել 1939 թվականի մայիս 25ին ու սու այս ֆրակցիաներ ուղղած էր Հայ եկեղեցուց երեք նուիրականության ակնարկներն եւ 31 թեմական առաջնորդներուն (ԱՆԴ 129): 1940ի սկիզբը Հայ եկեղեցուց Հանդէպ եղած Հայածանքը սկստ տակա տկարանայ ինդի-թոյսին իշխան նութեանց քաղաքականութեան Հայուցն, արտօնելով որ էջմիածնի տեղական Գէորգ արքեպիսկոպոս ճանաչում տաւար պետութեան Հայ, որպէս լիազօր ներքայադոց ցիւր ամենայն Հայոց կաթմողիկութեան թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ: Նոյն թուականի փետրուար 7ին տեղական Գէորգ արքեպիսկոպոս ընդունուեալ Հայաստանի դեկադրոյն ինդի-թոյսին նախագահ Մաքակ պատեանի կողմէ որմէ ան կրցաւ արտօնութիւն առնել ապա ինքնեկեղեցական ժողով գումարելու՝ ընտրելու Համար յաջորդ կաթմողիկութեան (ԱՆԴ 134): Այս բոլորով միասին սակայն 1939 թուականի վերջապետութեան վերաբերող պետական որոշմանց արձանագրութիւնները կը Հաստատուին առնուած յաջորդ քայլերը, որպէսզի եղով որ պատմական վանքերուն մէջ ուստադնացութիւն եւ ծխականատարութիւն չկատարուէր, յիշեցնելով որ «բոլոր յուշարձանների բանայիները գտնուում են մեր Հայկիներին ձեռքին»: Զաքար Սուքիաս վարդապետ Լալայեանի պարագան կը յիշուի որ ինդի-թոյսին վանքին վանահայրն էր ու ամեն կեպակ կը ջանար բաց պահել վանքը Համարակ եղած բռնատիրութեան: Իր այս քաջարի կեցածքին Համար, Լալայեան դէպի իր ծննդավայր Հաղատ եկեղեցու ճամբուն վրայ զրնկել է գնացքի տակ եւ մահացել, որուն ընկերները վերցնելով անոր մարմինը փոխարկել էին Ուղուկար (Օձուն) գիւղը ու Հոն թաղած: Արժանաւոր այս վախճանը կատարով դիտած են մայրիկ, որովհետեւ Լալայեան ինդի-թոյսին ջիւղ պատարանն էր եւ իր ծննդավայր Լուրի շրջանի վանքերուն մեծ պաշտպանն ու ջատագովը, պահանջելով միշտ

սրբավայրերուն վերադարձը Հաստապալ ժողովուրդին:

3485. Կ. ՊՈԼՍՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարք Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Նարոյեան իր պաշտօնին ձեռնարկել 1927ին քաղաքական դժուարին պայմաններու տակ, առանց յայտնի գործ մը արձանագրելու Ան կրցաւ իր կարելին ընել պահելու Համար տեղական գոյութիւնը իր պատմական ակնարկին՝ Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքութեան: Անկարելով իր 1927 յունիս 26ի պատրիարք ընտրութեան, Մեսրոպ Նարոյեան իր անդրանիկ կողակցին մէջ բաժնէր թէ թէ՛ Վկայիւնք մըր Թուրք Հանդակտութեան Հայրանամ Հովանաւորութեան ներքեւ, եւ թէ՛ Թուրքիա «պոլիտիկան իմաստուն բաղձը շրջումով մը քաղաքակրթ մեծ ազգի մը աստիճանին վրայ դրաւ զայն» (ՆՇՆ-247): Պատրիարքը պարտաւոր էր դրաւարքը Հիստորիա նորանկախ Հանդակտութեան որ մեր ազգը բնաջնջելու յուեղոյն ծրարողը գործադրած էր միայն տաճարակ մը առաջ, աչքին առջեւ նոյն ինքն Մեսրոպ պատրիարքին, որուն վրայ այս անգամ կը դրուէր նոր պարտաւորութիւններ որոնք այլեւս նախկին պատրիարքութեան ոչ վարչական եւ ոչ ալ քաղաքական Հեռքը պիտի կրէին իրենց վրայ: Կը մնար տակ կրօնական պարտաւորութիւնը զոր Հազի պիտի կարեւար պատրիարքը գործադրէր ահալի կաշկանդումներու գիւղով: Նարոյեանի 17 տարիներու պատրիարքութիւնը յիշուի եղաւ աննշան, անաղմուկ եւ Հարկադրարար ապարդիւն, որովհետեւ Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքութիւնը այլեւս ամփոփուած էր Հին մայրաքաղաքի, նոր անունով Իսթանպուլի, տաճարներուն մէջ, պահելով թերեւս նախկին Հայքը միայն եւ իր պատմական յիշատակը: Աթուր՝ 1927-1944ի ընթացքին կը գտնուէր այնպիսի փափակ պայմաններու տակ որ իր գոյութեան խաբիւղը

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԻԳԵԱՆ

միայն Հայ եկեղեցուց զաւակներուն գուրգու-
նանքն ու պաշտանքը իր կրօնէին: Մեայրոյ
Նորոյն եղաւ իր ժամանակին մարդը որ
կըցաւ մալ անկողելի, կրտսեմելի չաւերէ
վեր, նկարագրով բարձր, որուն շնորհիւ յար-
գելի դարձուց իր նկուն ամբողջ: Պետութեան
աշքին, նոր Հանրապետութեան հուշակոմով,
փոքրամասնութեանց հոգեւոր պետերը կը
դադրէին պետութենէն ունեւի եւ մեծարանք
ստանալէ: Անոնք անկարելիոր անձինք կը նկա-
տուէին այլեւս, նոյնիսկ անբարձալի, որունց
խօսքը ո՛չ կըլի ունէր եւ ո՛չ արժէք: Մեայրոյ
պատրիարք, գլխավոր այս բոլորին, մնաց
անշուշտ իր գլուտ եկեղեցական ծխականա-
րական սահմանին մէջ, պաշտօն պահեց իս-
թանարի իր երեսուն աւելի եկեղեցիները, անոնց
կից դպրոցները ու եկեղեցեաց դպրաց դասերը,
սրբաբնէ դուրս պրիմէ մշակութային ո՛չ մէկ
ակնառու յայտագիր կըցաւ գործադրել: Բարե-
բախտութիւն մը կի՛նէ կար այն ալ Ազգային
Սահմանադրութեան ստակոյն ի գօտու ըլլալն
էր, որուն շնորհիւ տնօրինուած վարչական
մայրիմները գէշ աղէկ կը գործէին ու
գօրծիկ կ'ըլլային պատրիարքին, Հակառակ
անոր որ զանազան պատճառներով այդ մար-
մինները հետզհետէ լուծուեցան եւ նոյնիսկ
ազգային վարչութիւնն ալ Համալսարանային
երկրորդ պատեհազմին բեռնով ինքնին ան-
գործութեան մատուեցաւ: Մեայրոյ պատրիարք
կը մնար լուռ եւ սակայն մտաւոր, երբ սուգ-
նապէս իրարու կը յաջորդէին: Ան ունեցաւ
միշտ Հայ ժողովուրդի սէրն ու վստահու-
թիւնը որոնցմով դիմաւորեց պատահարները,
չհեռացաւ իր ամբողջն, անաղարտ պահեց իրեն
յանձնուած աւանդը ու անոր հետ կապուած
որոշ իդէալները: Իր «Նշխարներ» Հաստիքին
մէջ, ուր Մեայրոյ պատրիարք բարոյագիտական
եւ կրօնագիտական չարք մը յօդուածներ
ամփոփած է երբեմն Հայրական ծածկանունով,
իւր կենսագիրը յատկանշական կերպով ըսած է
թէ «պատրիարքը արար թաղաքացիի մը իդէ-
ալներնէր միայն ունէր յաշտ երկրին օրէնքին»

(ԱՆԴ 12), զոր սակայն նուաստութիւն
չնկատեց ինք, այլ ընդունեց որպէս զո-
հարեցութեան սեղան, ուրիշ իր դիւրագած,
Համետ եւ բարեմոյն անձը հոգեկան արիւ-
թեամբ հակեց պատրիարքարանի անունին եւ
գիրքին վրայ: Նորոյն փայլեցաւ իր գրիչով
աւաւեղարար զոր կարելի է Հաստատել
«Նշխարներ» գրական գործերու իր յիշեալ
Հաւաքածոյէն, յետ մահու Հրատարակուած՝
1948ին: Հոն «բարոյագիտական ոգին է որ
ողնայալը կը կազմէ իր գրականութեան, որ
կը բխի իր խառնուածքէն ու նկարագրէն»
(ԱՆԴ 5): Արժան է յիշատակել մի քանին
այդ գեղահիւս յօդուածներէն, ինչպէս,
«Բարոյին ըմբռնումը մեր մէջ» (1901),
«Նկարագիր» (1901), «Դաստարակութեան
ըմբռնումը» (1901), «Ներշնչումը» (1902), «Ս-
Սահակ եւ Ս. Մեայրոյ» (1902), «Օտար ազ-
դեցութիւնը մեր գրականութեան մէջ» (1902),
«Վեանքը՝ Զատիկի խոհեք» (1903), «Կրօնք եւ
բարոյական» (1903), «Կրօնք եւ քաղաքակր-
թութիւն» (1903), «Ներկայի պահանջը»
(1905), «Ընդհանրական եկեղեցին եւ եպիսկո-
պոսութիւնը» (1905), «Հայ եկեղեցին՝ ընդ-
հանուր ակնարկ մը» (1905), «Հին Կոստայանի
ծագումը» (1906), «Շնորհքի մարդը», «Գեղե-
ցիկն ու բարին», «Մայրը», «Կնոջ բարձրա-
ցումը Աւետարանով», իր անդրանիկ կոնդակը՝
1927 օգոստոս 14 թուակիր: Իր օրով վերա-
շինուեցաւ Ֆելդգիւղի Ս. Վարդանանց եկե-
ղեցին: Պետական սեղմումներու շարքին,
1935ին, Թուրք պետութիւնը Հրատարակեց
2762 թիւ վազը ֆներու օրէնքը որուն ուժով
Համայնքային Հաստատութիւններու մատակա-
րարութիւնը կ'ենթարկուէր «Վիզաֆ» ի վար-
չութեան Հակակշիւն (62-ՇՈՂ.Բ.73): Յա-
ջորդող տասնամեակներուն պատրիարքութեան
դիմագիծը մնաց միեւնոյն, առանց դուրս
չափով վերափոխանալու առանձնանորհներու
եւ կամ թոյլատու վերաբերմունքի: Ինչպէս
Յունաց, նոյնպէս Հայոց պատրիարքութիւնը
մնաց իր պատեանին մէջ:

ԴՈՎՏ. Զ. ԶԱԽԷՆ ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ